

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/322127642>

19.YÜZYIL OSMANLI İDARİ YAPISI İÇİNDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Article in The Journal of Academic Social Science Studies · January 2017

DOI: 10.9761/JAS557400

CITATION

1

READS

889

1 author:

[Melek Sari Guven](#)

Bartın University

12 PUBLICATIONS 4 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7400>

Number: 63 , p. 341-358, Winter II 2017

Yayın Süreci / Publication Process

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayınlanma Tarihi / The Published Date

15.11.2017

25.12.2017

19. YÜZYIL OSMANLI İDARİ YAPISI İÇİNDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ¹ A GENERAL OVERVIEW OF ARMENIAN-KURT RELATIONS IN OTTOMAN ADMINISTRATIVE STRUCTURE IN THE 19th CENTURY

Yrd. Doç. Dr. Melek Sarı Güven

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0348-5467>

Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Öz

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl öncelikle idari alanda olmak üzere askeri, ekonomik ve siyasi anlamda birçok değişme ve gelişmenin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Klasik Osmanlı idari yapısı olan eyalet sistemi yerine merkezi yapıyı güçlendirme adına çalışmalara başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin idari alanda yaşadığı bu dönüşümler genel olarak tüm Osmanlıyı; incelenecek konu itibarıyla ise Ermenileri ve Kürtleri birçok yönden etkilemiştir. Bu çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti'nin yönetsel yapısı ile ilgili bilgi verilerek bu yapının değişimden nasıl etkilendiği açıklanacaktır. Bu temelden hareketle, Ermenilerin ve Kürtlerin Osmanlı idari yapısı içindeki değişimden nasıl etkilendiği ve bu etkinin onların ilişkilerine nasıl yansıdığı konusu incelenecektir. Osmanlılar, İslam devletlerinin geleneksel uygulamasını izleyerek bünyesinde yaşayan toplulukları millet yapısı altında dine göre sınıflandırmıştı. Osmanlı Devleti'nde nüfusa ait kayıtlar bile, etnik yapı ya da dil grubuna göre değil de dine göre tutulmaktaydı. Ermeniler, etnik köken, dil ve din açısından farklı olan Gayrimüslimlerdi. Kürtler ise Türkler gibi Müslüman ama etnik köken ve dil açısından farklı olan bir gruptu. Bu çalışma, Osmanlı Devleti bünyesinde varlık gösteren bu iki grup arasındaki iletişimin dayandığı beş temel nokta üzerinden yürütülecektir. Bunlar; Ermenilerin ve Kürtlerin Osmanlı Devleti içinde yürütülmekte olan misyonerlik faaliyetlerinden etkilenmeleri; cemiyetler kurmaları; basın-yayın faaliyetlerinde bulunmaları; Osmanlı Devleti içindeki faaliyetleri ve köy, mera, yayla problemlerini kapsayan toprak sorunlarıdır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti, İdari Yapı, Ermeni, Kürt

¹ Bu makale, yazarın Doktora tezinden ürettiği bir makaledir.

Abstract

The 19th century has been a century of change for the Ottoman State primarily in the administrative area and development in military, economic and political terms. Instead of the classical Ottoman administrative structure, which is the state system, the center has begun to work on behalf of empowerment. These transformations, which the Ottoman State has experienced in the administrative area, are all Ottoman in general; Armenian and Kurds have been influenced in many ways by the subject to be examined. In this study, firstly the information about the administrative structure of the Ottoman State will be given and explained how this structure has been affected from the change. With this in mind, we will examine how the Armenians and Kurds have been influenced by the change in the Ottoman administrative structure and how this effect has been reflected in their relations. The Ottomans, following the traditional practice of the Islamic states, classified communities living in their own countries under the structure of the nation. Even the records of the population in the Ottoman State were kept according to the religion, not the ethnic structure or language group. Armenians were non-Muslims who differed in terms of ethnicity, language and religion. The Kurds, like the Turks, are Muslim but a group that is different in terms of ethnicity and language. This study will be conducted through five basic points on which communication between these two groups in the Ottoman State is based. These are the influence of the Armenians and the Kurds from the missionary activities carried out in the Ottoman State; establishing communities; involving in press-publication activities; activities in the Ottoman State and land problems including village, pasture and plateau problems.

Keywords: 19th Century, Ottoman State, Administrative Structure, Armenian, Kurd

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde sorunsuz işleyen eyalet yönetimi, Tanzimat ve Islahat reformlarıyla birlikte değişikliğe uğradı ve hazırlanan nizamnamelerle yeni bir yapı oluşturulmaya çalışıldı. Çünkü merkezi otoritesi iyice zayıflamış olan Osmanlı Devleti için eyaletleri yönetmek artık büyük bir sorun haline gelmiş, eyaletler üzerinde kontrol sağlanamaz olmuştu. Merkezi otoriteyi güçlendirmek adına II. Mahmut döneminden itibaren çalışmalara başlanmıştı. Bu kapsamda alınan tedbirlerden biri valilerin yetkilerinin azaltılarak onların mali yetkilerinin merkezden atanan maliye memurlarına verilmesi olmuştur. Bununla birlikte gayrimüslimlerin de yönetime katılmalarının sağlanması ve Islahat Fermanı'nın ardından ülkede çıkan isyanların bastırılması konularının da çözüme kavuşturulmasını hedefleyen nizamnameler yayınlanmıştır. Bununla birlikte devlet bu yıllarda köyün vergilerini toplama ve güvenliğini sağlamada oldukça yetersiz kalmıştır. Devletin en küçük idari birimdeki

bu başarısızlığı, sırasıyla nahiyelerde, kazalarda, livalarda ve vilayetlerde çoğu zaman farklı şekillerde kendini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteyi güçlendirme adına yaptığı düzenlemelerden olan vilayet nizamnamelerinin uygulamaya konulmasındaki bazı başarısızlıklar, Osmanlı'nın Kürtlerle ve Ermenilerle olan ilişkilerine ve Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkilere de yansımış ve gelecekte çözüm bekleyen önemli sorunlardan birini oluşturmuştur.

Doğu'da böyle bir sisteme başvurulmasının bir başka sebebi de Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgelerdeki coğrafi, sosyal, ekonomik ve etnik yapıyı gözetererek gerekli yönetim modelleri uygulamasıdır. Fethedilen yerlerin halkının Osmanlı idaresine uyum sağlaması için bir süre eski idareler süresince geçerli olan hukuk mevzuatına ve yönetim yapısına devam edilir ve zamanla gerekli değişiklikler yapılır (Barkan, 1980: 548). Bu bölgedeki idari değişikliklerin yapılabilmesi için Osmanlı yönetimi İdris-i Bitlîsi ve Bıyıklı Mehmet Paşa'dan yardım almıştır. Bu bölge-

de Diyarbekir merkez olmak üzere Musul, Diyâr-ı Râbia, Muzar ve Bitlis'den oluşan bir vilayet teşkil edilmiş ve bu bölgelere -fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerine karşılık olarak- bazı Kürt beyleri sancak beyi olarak yerleştirilmiştir. Sancak beyleri kendilerine tahsis edilmiş bu sancaklarda ölünceye kadar beylik yapardı. Bu sancak beyinin bir itaatsizliği görülürse yerine oğullarından veya kardeşlerinden biri geçirilirdi. Tahriri yapılmış olan ve askeri hizmetle yükümlü bu sancaklar sefer zamanında beylerbeyinin yanında hazır bulunmakla mükellefi (Göyünç, 1969: 23-30). Bununla birlikte Van, Diyarbekir, Şehrîzor gibi bölgelerde mîr aşiretliği diye anılan 400 kadar aşiret reisliği vardır. Bu reisler statü olarak sancak beyi ve zeamet sahibi arasında bir yere sahiptirler ve sancak beyi ile birlikte sefere giderler, öldükleri zaman dirlikleri çocuklarına kalırdı (Uzunçarşılı, 1988: 581).

Doğu Anadolu'nun Osmanlı yönetimine geçtikten sonra da bölgede yürütülmeye devam eden bu yapı zamanla bölgede feodalitenin güçlenmesine neden olmuştur. Daha sonraki yıllarda devlet otoritesinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte bölgedeki feodal unsurlar siyasi istikrarsızlığa sebep olmaya başlamışlardır. Bu durumda devlet feodal beylerin otoritesini zayıflatmak istemiş ama bu boşluktan yararlanan mahalli beyler siyasi istikrarsızlığın daha da artmasına sebep olmuşlardır (Çay, 1996: 83). Bu durum yukarıda bahsedilen Vilâyetler Nizamnamesiyle aşılma çalışılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Doğu Anadolu'da yurtluk, ocaklık ve hükümet sancaklarının sayılarının azaldığını görmekteyiz. Bu durumun yönetim yapısındaki değişme sonucu ortaya çıkan bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı taşra örgütlenmesinin temel idari birimi olan sancakların sınırları çok fazla değişmemiş ancak eyalet sınırları genelde değişmiştir. Eyalet sınırlarının sıkça değişmesinin nedeni ise coğrafi şartlar ve ulaşım göz önünde bulundurularak sağlıklı bir yönetim

oluşturabilmek amacı taşımaktadır. Bu değişimler bazı sancakların bir eyaletten diğerine dâhil edilmesi veya bazı özel durumlarda sancak içindeki bazı kazaların başka bir sancağa dâhil edilmesi şeklinde olmuştur (Ergenç, 2006: 121-125). 1864 Vilayet Nizamnamesine göre, Osmanlı Devleti'nde 10 vilayet 44 sancak bulunmaktaydı. Bu düzenleme 1871'e kadar yürürlükte kalmıştır (Çadırcı, 1997: 251). 3 Ekim 1876 Devlet Salnamesine göre Osmanlı Devleti'nde; Edirne, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas, Kastamonu, Konya, Adana, Trabzon, Erzurum, Aydın, Diyarbakır olmak üzere 11 vilayet vardır ve bu vilayetler sancaklara bölünmüştür (1876 Devlet Salnamesi). 1878 yılından Birinci Dünya Savaşına kadar geçen dönemin çoğunda Anadolu'da 14 vilayet ve 2 bağımsız sancak vardı (McCarthy, 1998:1). Ancak o dönemde Anadolu'da idari bölünme tam olarak şekillenmediği için bu sayı yukarıda da belirtildiği gibi zaman zaman değişikliğe uğramış; vilayet sayıları sık sık değişmiştir. Bu makalenin sınırları dâhilinde olan vilayetler hem Ermenilerin hem de Kürtlerin yaşadığı ortak alan olan ve Vilâyat-ı Sitte diye isimlendirilen Ma'muratü'l-Aziz, Erzurum, Diyarbekir, Bitlis, Van ve Sivas vilayetleridir.

2- Bir Etnik Kimlik Olarak Ermeniler

Ermenilerin etnik kökeni ile ilgili birçok görüş ve mitolojik hikâye bulunmaktadır. Ermenilerin kendilerine Hay ülkelerine ise Hayastan dedikleri birçok kaynaktan geçmektedir (Streck, 1997: 322). Ermeni ırkını Nuh Peygambere dayandıran Khorenli Moiz, Toma Ardzrouni gibi Ermeni vakanüvisleri olmakla birlikte (Lang, 1980: 94), Frikyalıları, Urartulara dayandıranlar da vardır (Pasdermadjian, 1949: 23). Şemsettin Sami ise Ermenilerin eski Kapadokyalılar veya Frikyalılardan gelmiş olduğu ihtimalleri üzerinde durmaktadır (Sami, 1306: 840). Agopyan ise Ermenilerin tarihi ve kökeniyle ilgili çok az bilgi olduğu kanısındadır (Agopyan, 1971: 15). Görüldüğü gibi hem Kürtlerin hem de Ermenilerin

eski tarihi ve kökenleri hakkında farklı farklı bilgiler mevcuttur ve tarihçiler bu konularda fikir birliğine varamamışlardır.

Osmanlı toplum yapısı içinde Ermeniler, Osmanlıda dini zümreyi ifade etmek için kullanılan "millet" terimiyle "millet-i Ermeniyân" şeklinde anılıyordu. Osmanlıda millet kelimesi bir anlamda *tâife* kelimesiyle aynı anlamdaydı. 19. yüzyıla kadar dini aidiyeti tanımlayan bir kelime olan millet tanımlaması, bu yüzyıldan sonra etnik ve dilsel kimliği de içine alacaktır. Osmanlı belgelerinde Ermeniler mezheplere göre gruplanmış, Gregoryen, Katolik ve Protestan olarak belirtilmiştir (Ortaylı, 2005: 66-67). Görüldüğü üzere Ermeniler Osmanlı toplum yapısı içinde dini olarak Gayrimüslim gruba dâhildi. Müslim gruba ise Türk, Çerkez, Arap, Kürt gibi zümreler dâhildi. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeniler için genel anlamıyla bir çerçeve çizilmesi gerekirse bu çerçeve içindeki birinci gruba; hem devlet içinde görev alıp hem de devlete karşı örgütlenen Ermeniler dâhil edilebilir. İkinci gruba, Osmanlı Devleti sınırları dışına göç etmiş ve orada Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulunan Ermeniler; üçüncü gruba ise kendi içinde ikiye ayrılmak suretiyle orta gelirli Ermeni halkı ve ticaretle uğraşan zengin Ermeniler dâhil edilebilir.

3- Bir Etnik Kimlik Olarak Kürtler

Kürtlerin kökeni ile ilgili kesin olmayan birçok bilgi mevcuttur. 1884 yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesinde Kürtlerle ilgili şu bilgiler mevcuttur: "...Kürtlerin asabiyetinde ihtilaf vakidir. Dahhak-ı Mâri diye meşhur olan padişahın omuzlarında türeyip İblis'in talimi üzere yevmiye iki nefer insan çocuğu tegaddisiyle rahat yaşayan iki hayvan-ı acibin kurbanı olmak için ahalinin cibâl ve saharaya tağrîb ettikleri erkek ve kız çocuklarının büyüyüp yekdiğeriyle izdivâc ederek Kürt kavmi tenâsül eylediği ve hatta lisanları kendilerine mahsus ve karışık düzme bir şey olduğu rivayet olunur ise de sahîh olan Kürt, Fars kavminden münşâ'ib ve lisanları dahi lisan-ı Fars'dan galat olarak ancak garip lügatlarla mahlût ve mürekkebdır". Bazı bilim adamları ise Kürtlerin soyunu çeşitli Hint-Avrupalı kabile-

lere dayandırırken bazıları da Kürtlerin kökenini Xenophon'un eserinde belirttiği gibi Kardouchoi (Karduklar'a) dayandırmaktadır. Bazı bilimadamları ise Kürtler'in İranlıların yakın akrabaları olduğunu, dillerinin ise Farsa'çanın bir lehçesi olduğunu kabul eder. N. J. Marr ve Minorsky ile bazı Kürtler ise kendilerini Med'lerin atası olarak tanımlamaktadır (Meho, 1997: 7-8).

Kürtlerin ilk öne çıkan özellikleri, aşiret yapısı içinde yaşıyor olmalarıdır. Kürt aşiretleri, aynı soydan gelen ve en az bir ya da daha fazla gruptan oluşan ve onlara bağlanmış diğer insanları da içine alan karmaşık topluluklardır. Aşiretler halinde yaşıyor olan Kürtlerin konuştuğu dil ise farklı lehçelere sahiptir. Yaşam biçimleri ve çok lehçeli dilleri, ortak bir toprak parçasına sahip olma duygusu (*territoriality*) yaşıyor olsalar da, Kürtlerin durağan bir Kürt kimliği, Kürt milliyetçiliği ve Kürt toprağının olmasını engellemiştir. Kürt tarihi adına iz bırakmış Kürt aşiretleri olmakla birlikte hiçbir zaman bir Kürt devleti var olmamıştır. Kürtler, yüzyıllardır Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de yoğun olarak yaşamakla birlikte tarih boyunca Kürdistan ismini taşıyan, siyasal sınırlarla çevrilmiş ve çoğunluğu aynı kökenden gelen bir halkın yaşadığı bir devlet var olmamıştır (Nikitine, 2008: 13). Kürdistan terimi, Kürtçe konuşan insanların aşiret örgütlenmesi şeklinde yaşadıkları yerleri betimlemek için kullanılan ancak belirli bir toprak parçasını ifade etmeyen coğrafi bir terim olarak kullanılagelmıştır. Kürdistan teriminde olduğu gibi Ermenistan ifadesi de Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermenilerin çoğunluk olarak yaşadığı bölgeleri ifade etmektedir. O dönemde siyasi sınırları olan ve Ermenistan ismini taşıyan bir devlet yoktur; 20. yy başlarında Rusya hâkimiyetinde kurulmuş olan bir Ermenistan devleti olmakla birlikte, siyasi sınırları olan bir Ermenistan devleti 1991 yılında kurulmuştur.

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Kürtleri de genel anlamda üç kısma ayırmak yerinde olacaktır. Bunlardan birinci grup hem Osmanlı içinde önemli görevlere talip ve sa-

hip hem de Osmanlı'ya karşı oluşumlarda bulunup siyasi faaliyetler düzenleyen köklü Kürt aileleri grubudur. İkinci grup ise Göçebe Kürtler (Aşiret Kürtleri) olarak açıklanan ve genelde toprak kavgalarında, Ermenilerle olan mücadelelerde ve halka saldırılarda görülen gruptur. Üçüncü grup ise Yerleşik Kürtler (Reaya Kürtleri) diye adlandırılan ve Osmanlı Devleti içinde vergilerini veren, tarımla uğraşarak yaşamlarını sürdüren Kürt halkıdır. Tanımlanılmaya çalışılan bu üç grup kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış ve birbirinden soyutlanmış değildir. Zaman zaman gruplar arası geçişler olmakta ve incelenilen duruma göre grupların aynı anda tüm grupların özelliklerini gösteriyor olduğu durumlara rastlanmaktadır. Bu sınıflandırma, bu çalışma içinde Kürtlerin Ermenilerle ilişkileri bağlamında yapılan değerlendirmeler sonucu şekillenen ve Kürt-Ermeni ilişkilerinin seyrini aktarmakta yardımcı olacağı düşünüldüğü için genel çizgilerle oluşturulmuş olan bir taslak çalışmadır.

4- Ermeni-Kürt İlişkileri

Ermenilerin ve Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu içinde oluşturduğu toplumsal yapı incelenirken ilk göze çapan ayrım Ermenilerin Gayrimüslim gruba, Kürtlerin ise Müslüman gruba dâhil olduğu olmuştur. Ermeniler din olarak Hristiyanlığı mezhep olarak da büyük bir oranda Gregoryenliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte Katolik ve Protestan Ermeniler de vardır. Osmanlı Devleti içinde konuştukları dil Türkçe olmakla birlikte kendi asli unsurlarını oluşturan öğeler dil ve din yani Ermenice ve Hristiyanlıktır. Kürtlerin de asli unsurlarını oluşturan iki olgu dil ve dindir. Ancak dil Ermenilerdeki gibi homojen bir yapıya sahip değildir. Kürtçede kuzey lehçesi denilen Kurmanci, güney lehçesi denilen Sorani gibi lehçeler vardır². Kürtlerde dilde ol-

duğu gibi dinde de farklı mezheplere inanış vardır. Ermenilerle kıyaslandığında Kürtler dinleri ve dilleri itibariyle heterojen bir yapıya sahiptirler. Kürtler arasında da Ermenilerde olduğu gibi asli unsur dil ve din olsa da Kürtler aynı mezhepten değildirler ve aynı dili konuşmazlar. Böyle bir durumda ise Kürtlerin etnik birliği için din de dil de birleştirici bir faktör olmamıştır.

19. yüzyıl başlarında Kürtlerin, aşiret ağası denilen zengin Kürtlerin oluşturduğu ve küçük gruplaşmaları içeren -aşiret denilen yapı içerisinde yaşadıkları görülmektedir. Bununla birlikte bir aşirete mensup olmayıp aşiret dışında kalanlar da vardı (Bruinessen, 2000: 17-18). Bitlis, Muş, Sasun, Siyan, Kulp, Kavara, Talori ve civarlarında yaşamakta olan Ermeniler, bağlı bulundukları Kürt ağalarına *aynen* veya *nakden*, *Hevir-Hefir* denilen belli bir miktarda vergi verirlerdi. Bu vergiye Kürtçe *Gayı Ağê* denirdi. Birde yılda bir kez *Pûr* denilen vergi verilirdi ve bayramlarda ağaya koç veya öküz (*Eydani*) götürme zorunluluğu vardı. Ağanın aşiretine mensup Ermeniler ve diğerleri yoksulluk ve zenginlik durumuna göre belirlenen bu vergileri verirler, vergi vermekten cayan Ermeni olursa ağa vergiyi almaktan vazgeçmez ve her tür zorlamayla vergiyi alırdı. Bazı ağalar ise kendi arazilerinde çalıştırdıkları Ermenilerden ortaklık için vergi alırlardı. Ayrıca evlenen Ermeniler *helal* denilen bir miktar parayı Kürt ağalarına ödemekle yükümlüydüler. Bitlis civarındaki en büyük Kürt ağaları Talori ve Kavara ağalarıydı. Bu ağalara vergi veren Kürtler ve Ermeniler ayrıca devlete vergi vermezlerdi (Mayevski, 1997: 213-214). Bu konuyla ilgili bir başka açıklama ise Rus makamları tarafından hazırlanmış olan bir raporda şöyle aktarılmaktadır:

“Etrafına 10-12 silahlı kişiyi toplayabilen ve onların iâşesini karşılayabilen herhangi bir Kürt, ‘ağa’ olarak ortaya çıkmaktaydı. Etrafındaki adamların kendisini terk etmeme-

² Kürt lehçeleri içinde Zazaca'nın da bulunduğu dair bilgiler olmakla birlikte, Zazaca'nın Kürt dilinin bir lehçesi olduğunu kabul eden ve etmeyen dil bilimciler vardır. Bu konuda detaylı bilgi için, Mesut Keskin, “Zaza

leri için ise, ağa sürekli olarak onların iâşesini karşılamak durumunda idi. Ağa, gelir elde etmek amacıyla, genel olarak civardaki Hristiyan köylerinden birine giderek, köylülerin kendilerinin iâşelerini karşılamak zorunda olduklarını bildirirdi. Silahsız köylüler ağanın isteklerini kabul etmek zorunda kalırlardı. Ağanın isteklerinin kabul edilmemesi durumunda, köylüler sert bir şekilde cezalandırılırdı. Köylüler, bu olaylar karşısında boyun eğmekten başka yapabilecekleri bir şey olmadığını uzun yıllardır tecrübe edinmişlerdi. Ağa, silahlı gücü sayesinde köylülere kendisine taştan iki katlı bir ev yaptırır ve köylülerden buğday, yağ, peynir gibi gıda maddeleri alırdı. Bu eylemlerin ardından, daha ağır koşulları olan ikinci etap gelirdi. Ağa, köylülerin topraklarına el koyduğunu ilan ederdi. Ağaların tecavüzlerinden bıkan köylüler, köylerini terk ederek, şehirlere göç ederlerdi. Terk edilen köylere ise Kürtler yerleşirlerdi” (Arkhip RGIA, Fond 408, Op.1, Delo 270’den aktaran Sertçelik, 2009:62).

Bruinessen’e göre, Kürtler ile Ermeniler arasındaki politik ilişkilerde her zaman için bir eşitsizlik söz konusu olmuştur. Kürtlerle Ermenilerin birlikte yaşadığı bölgelerde zanaat ve ticaretle uğraşan Ermeniler Kürt aşiret liderleri tarafından ekonomik olarak sömürülmüştür. Bu baskıdan bunalan birçok Ermeni’nin Kürt kimliğini benimsediği ve Müslüman olduğu durumlara da rastlanmıştır. Avrupalı misyonerlerin çabaları ve Avrupa devletlerinin verdiği koruma sözleriyle Gregoryenlikten Katolikliğe veya Protestanlığa geçen Ermeniler de vardır (Bruinessen, 2000: 16-17).

Osmanlı Devleti içinde oluşturulmuş olan *millet sistemi* temelli sosyal yapıdan yararlanılarak kültürel ve günlük hayatın dinamikleri ortaya konulduğu için konu başlığı her ne kadar Kürtleri ve Ermenileri işaret ediyor olsa da aslında incelenen ilişkiler Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki ilişkiler bütünü olmuştur. Neredeyse tamamına yakını Müslüman olan Kürtlerin yerleşiklik-göçebelik dışında bir ayrımlarının olmadan Osmanlı

Devleti içinde Müslüman ve asli unsurlar olarak yaşıyor olmaları bunu düşündürmüştür.

Osmanlı Devletinde şehir merkezinde oturan Kürtler de Ermeniler de mahallelerde yaşarlardı. Osmanlı Devleti’nde mahalleler otuz-kırk ailenin yaşayabileceği büyüklükte teşkil edilirdi. Mahalle vergilerin saptanabilmesi adına önemli bir birimdi. Aynı mezhepten, aynı etnik kökenden veya aynı dinden olanlar çoğunlukla aynı mahallelerde yaşarlardı. Komşu ailelerin çoğu birbiriyle akrabalık ilişkileri içerisindeydi. Mahalleli kendi sokaklarına girenleri denetlerdi. Bu yüzden sokakların çoğu dar sokaklardan ya da çıkmaz sokaklardan oluşmaktaydı. Mahalleler şehirleri fiziki olarak meydana getiren birimlerdi (Faruqi, 2002: 165-178). Osmanlılar, İslam şehir tipinin üç ana ögesi olan cami-pazar ve hamam’ı Orta Asya şehir tipinin üç ana ögesi olan iç kale-şehristan ve rabad ile birleştirmişler ve yeni sentezler oluşturmuşlardır. Bunlardan başka mahalle, bedesten ve çarşı da Türk şehirciliğinin önemli unsurlarından sayılmıştır (Özdemir, 1998: 75). İncelenen mahalle, çarşı, bedesten gibi unsurları görmek mümkündür. Ermeni-Kürt sosyal yapısını Van Vilayeti, Ma’muratü’l-Aziz Vilayeti, Bitlis Vilayeti ve Diyarbakir Vilayetleri örneklemleri üzerinden değerlendirmek gerekirse aşağıdaki bilgilere ulaşılabilir.

Van Vilayeti, Van ve Hakkâri Sancağı olmak üzere iki sancaktan oluşuyordu. Van vilayeti ve bu vilayete bağlı sancaklarda Müslümanlar, Ermeniler, Nasturiler ve Yahudiler yaşamaktaydı. Müslüman grubu Türkler ve Kürtler oluşturmaktadır. Türklerin yerleşik Kürtlerin ise göçebe olarak yaşadığı bu bölgelerde Ermeniler ise gayrimüslim grubu oluşturmaktadır. XVI. yüzyılda Van’da Ermenilerin toplam nüfusun yüzde otuzunu oluşturduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (Mc Carthy vd., 2006: 18). Van Vilayeti’nin merkezinde yaşamakta olan Ermeniler devlet memuru, tüccar, çevirmen, banker, doktor, gazeteci, dış doktoru olarak çalışmaktadır. Bu

gubu teşkil eden Ermeniler durumları itibarıyla tarımla uğraşan Ermenilerden daha iyi bir duruma sahipti. Şehrin ticaretini de elinde tutanlar Ermenilerdi. Şehir dışında yaşamakta olan Ermeniler ise kendi geçimlerini sağlayacak şekilde toprakla uğraşırlardı (Minassian, 2000: 171).

Van Vilayeti ve çevresinde yaşayan en büyük Kürt aşireti Haydaranlı Aşireti'dir. Bundan başka bölgede; Şikak, Sipikanlı, Goyan, Miran, Celali, Modeki, Ertoşi Aşiretleri yaşamaktadır Kürt aşiretlerinin bir kısmı göçebe bir kısmı ise yarı göçebe bir hayat tarzına sahipti. Goyan ve Miran gibi aşiretler yarı göçebe, Celali aşireti ise tam anlamıyla göçebe bir aşirettir. Ertoşi ve Şikak aşiretleri ise yerleşik olan aşiretler arasındadır. Aşiretlerin yerleşik ya da göçebe olma durumları bölgede meydana gelen siyasi olaylar, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle zaman zaman değişebilmektedir. Hasananlı Aşireti örnek verilecek olursa, yarı göçebe şeklinde yaşamakta olan bu aşiret sakinleri 1890'larda yerleşik yaşama geçmişlerdir (Mc Carthy vd., 2006: 69-270).

Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti, Ma'muratü'l-Aziz ve Malatya sancakları ile bu iki sancağa bağlı kazalardan oluşmaktaydı. Hısn-ı Mansur Adıyaman) kazası Malatya Sancağı'na bağlı kazalardan biriydi. Bu kazada yaşayan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi burada da tüccarlar ve esnaflar şeklinde gruplanmışlardı. Bu meslek grupları arasında; kunduracılık, bakkallık, terzilik, demircilik, kalaycılık, köşkerlik, bıçakçılık, meyhanecilik, boyacılık ve kuyumculuk gibi mesleklerle uğraşmaktaydılar. Özellikle Besni olmak üzere diğer kazalarda ise tüccarlıkla uğraşan Ermeniler bunun yanında meclis azalığı, polis komiserliği ve diğer devlet görevlerinde çalışmaktaydılar (Yörür, 2006, 78-135).

Şehir merkezi dışında oturmakta olan Ermeniler ise genel olarak tarım ve bahçecilik ile uğraşmaktaydı. Esnaflıkla uğraşmayan

şehirdeki Ermenilerin bir kısmının ise şehir merkezinin yakınlarındaki Vartana köyü gibi küçük yerleşim birimlerinde bağları ve bahçeleri bulunmaktaydı. Onlar da bu küçük topraklarda rençberlik yaparak yaşamlarını sürdürmekteydi. Adıyaman ve çevre kazalarda yaşayan bu Ermeniler, Ermeniceden daha çok Kürtçe ve Türkçe konuşmaktaydı. Protestan misyonerlerin Adıyaman'da eğitim faaliyetlerine başlayıp okullar açmalarına kadar bu civardaki Ermeniler Ermenice değil de Kürtçe konuşmaya devam etmişlerdir (Yörür, 2006, 72).

XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlı'nın Doğudaki yerleşim birimleri için de ekonomik temeller büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra toprak mülkiyetinin artması sonucu tarıma olan yönelme artmıştı ama buna rağmen XIX. yüzyılda tarımın ticarileşmesi sürecinden en az etkilenen bölge Doğu Anadolu olmuştur. Bunun sebebi demiryollarının veya başka bir ucuz nakliye şeklinin olmamasıdır. Bölgenin tarımsal üretimi sınırlı miktarlarla ancak deve kervanlarıyla başka yerlere nakledebiliyordu. Uzak mesafelere tahıl nakliyatı ancak o bölgelerde kıtlık fiyatları geçerli olduğunda yapılabilirdi. Erzurum'da geçimlik tarım ve uzak pazarlar için hayvancılık yapılırken, iklim ve toprak koşullarının daha elverişli olduğu Mamüretü'l-aziz'de yakın pazarlar için sebze ve meyve yetiştiriliyordu (Pamuk, 2005: 119-121). Ancak dönemin genel şartlarından dolayı üretilen tarım ürünlerinin pazarlara ulaştırılamaması sonucu bölgedeki tarım büyük ölçüde geçimlik tarım şeklinde kalmış, ticaret ilerleyememişti.

Bitlis Vilayeti, denizden uzak ve dağlık bir bölgede yer almaktadır. Bu sebeple Bitlis Vilayeti'nin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır (Polat, 2006: 406). XIX. yüzyılda, ticaret faaliyetlerinin Bitlis ekonomisindeki yeri oldukça az ve sınırlıdır. Bitlis ve civarında Pazar ve ticaret için değil ihtiyaca ve günlük tüketime yönelik geleneksel

ekonomik yapı egemendir. Bu durum ise ticaret hacminin darlığının temel sebebidir (Yurt Ansiklopedisi, 1982:1408).

Diyarbakir Vilayeti'nin XIX. yüzyılın ilk yarısındaki yerleşim yapısına bakıldığında şehirde 120 mahalle olduğu tespit edilmektedir. Bu mahallelerin 65'i Müslüman, 13'ü gayrimüslim ve 42'si de farklı etnik yapıyı barındıran karışık mahallelerdi. Mayıs 1847 tarihli bir vergi tevzii defterinden anlaşıldığı üzere Diyarbakir'de yaşayan Müslüman olmayan unsurlar; Millet-i Süryani, Millet-i Keldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katoliği, Millet-i İsavi, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katoliği, Millet-i Yahudiyan'dır. Sayıları çok olmamakla birlikte Yezidi, Kipti, Şemsi gruplara da rastlanmaktadır (Yılmazçelik, 1999: 31). Diyarbakir vilayetinde yaşayan Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Arap, Kürt, Zaza, Kızılbaş, Çerkes gibi değişik etnik ve dini gruplardan oluşurken bunların kesin oranlarını söylemek ve tespit etmek mümkün değildir. Bunun nedenine gelince İslami temellere ve dini referanslı millet sistemine göre yönetilen Osmanlı Devleti'nde Müslüman olan bütün unsurlar nüfus ve etnik durumlarına bakılmaksızın "Müslüman" olarak değerlendirilir (Bozan, 2006: 18).

Diyarbakir Vilayeti ve çevresi XIX. yüzyılda; iç çatışmalar, göçler, salgın hastalıklar ve ayaklanmalardan etkilenmiştir. Özellikle 1897'den sonra Amerika'ya Ermeni göçü başlamış bulunuyordu. Hükümet Ermenilerin göç etmesine karşı olduğu için kaçak göçler başlamıştı. Fransa'daki Osmanlı Büyükelçiliği'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 11 Eylül 1896 tarihli raporda Fransa'nın Marsilya şehrine önemli oranda Ermeni mültecinin geldiği belirtilmiştir. Bu raporda belirtilen isimler arasında Kirkor Samelyan, Kiorg oğlu Stephan, Serkos oğlu Hagop, Agop Garmicyan adlı kişilerin Diyarbakirli olduğu ve genelde Protestan olan bu kişilerin İskenderun'dan Kıbrıs'a oradan da Marsilya'ya geldikleri anlatılmaktadır (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), Cilt: I, 102,103). Ali Emiri, 1895 yılında şiddetli kole-

ra salgını olduğundan bahseder. Bu salgında ahalinin büyük bir kısmının öldüğünü, önemli bir bölümünün dağlara çekildiğini belirtir (Ali Emiri Efendi, 1992: 27).

Diyarbakir'de yaşamakta olan gayrimüslim nüfusun büyük bir çoğunluğunun, Müslüman halk ile iyi münasebetleri olduğu belirtilmektedir. Herhangi bir haksız durumda gayrimüslimlerin dava hakkına sahip oldukları, dini bir hoşgörünün mevcut olduğu, dini ibadetlerini tam bir özgürlük içerisinde yerine getirdikleri, hatta bazen gayrimüslimlerin Müslümanlarla ortaklık yaptıkları görülmektedir. Bunun sonucu olarak şehirde yaşayan unsurların önemli bir kısmı büyük ölçüde kaynaşmıştır. Bu durum bazı kişilerin kendi istekleri ile İslam'ı kabulüne ortam hazırlamıştır. Bu kaynaşma isim ve lakaplara da yansımış, gayrimüslimler İslami isimler kullanmaya başlamışlardır (Yılmazçelik, 1999: 263-265).

4.1-Ermenilerin ve Kürtlerin Osmanlı Devleti İçinde Yürütülmekte Olan Misyonerlik Faaliyetlerinden Etkilenmeleri

Misyonerlik, Hristiyanlık dinini dünya üzerinde yayma prensibini içermektedir. Bu amacı gerçekleştirmek adına çalışan kimselere ise misyoner denilmektedir. Kökeni Latince 'göndermek' anlamına gelen *mittere* fiiline dayanan mission kelimesi Türkçe'ye Fransızca'dan geçmiştir. Misyonerlik; özel görev, özel görevli kurul, dini görev ve yetki anlamlarına geldiği gibi "misyonerlerin Hristiyan olmayan ülkelere bu dini yaymak için kurdukları teşkilata" verilen isim olarak da bilinmektedir (Kara, 1998: 1-13). XIX. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri görülmeye başlanmıştır (Ariğ, 1999: 182). Bu durum, Osmanlı Devleti için olumsuz sonuçlar getirirken Kürtler ve Ermeniler için -özellikle Ermeniler için- olumlu sonuçlar getirmiştir. Bu faaliyetler özellikle de Ermeni milletinin eğitim faaliyetleri üzerinde olumlu bir etki göstermiş, Ermeni eğitim kurumları hızlı bir şekilde sayılarını arttırmıştır. İngilizler misyonerlerini ilk kez 1804 yılında Anadolu'ya göndermeye başlamışlar-

dır. Amerikalılar ise 1819 yılı itibariyle misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. Misyonerler doğrudan siyasete katılmamışlar dolaylı olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölgelerinde olup bitenleri rapor eden bu görevliler kimi zaman seyyah kimi zaman arkeolog, din adamı, araştırmacı gibi kimliklerle çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu misyonerler halkla iyi ilişkiler geliştirebilmek adına okullar ve hastaneler açmışlardır (Kalman, 1994: 22). Misyonerlerin hedeflerine ulaşmak için kullandıkları ilk ve en önemli yol okullar açmak olmuştur. Bunu matbaaların ve hastanelerin açılması izlemiştir.

Berlin Antlaşması sonrası Ermenistan adına ıslahat teklif eden İngilizler bir yandan da Kürtleri devlete karşı ayaklandırmaya çalışmışlardır (BOA. Y.PRK. DH. 1/40). İngiltere, 1878'den sonra özellikle Vilayet-i Sitt'e konsolosluklar ihdas etmiş ve onları geniş yetkilerle donatmıştır. İngiliz konsolosları, 1879 yılı itibariyle, Doğu Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinin uygulanması ve Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerle karşı korunmasını izlemek amacıyla gönderilmişlerdir. Bu görevliler devletin ve Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara karşı tutumunu ayrıntılı bir şekilde gözlemişler ve rapor etmişlerdir. Bu durum Ermenilere idealleri olan Ermenistan Devletini kurma adına kuvvet vermişti. Bu amaçla çalışmalarına başlayan ve teşkilatlar kurma hazırlıklarına girişen bir kısım Ermeni Avrupa'nın en hassas yaklaştığı din konusunun kullanmışlardır. Doğu Anadolu'da yaşayan masum Ermenilerin sırf Hristiyan oldukları için Müslüman Kürtler tarafından öldürüldüğü iddialarını yaymışlardır. Bu hareketler kapsamında Musa Bey olayının Avrupa gündemine sokulması da vardır. 1883 yılında ortaya koyulan Musa Bey Olayı (Şaşmaz, 2004: 247-271) ile Musa Bey, Ermenilerin, İngiliz konsolosların ve Protestan misyonerlerin hedefi haline gelmiştir (Şimşir, 2007: 212). XIX. yüzyılın ortalarında, özellikle de Islahat Ferman'ın

ilanından sonra Ermeniler de diğer milletler gibi eğitim kurumları açma sürecini yaşamışlardır. Hızlı bir şekilde yaşanan bu gelişme sonucu kurulan eğitim kurumlarının tüm ülkedeki sayısı XX. yüzyılın başlarında neredeyse bine ulaşmıştır (Ergin, 1977: 759-760). Osmanlı Devleti'nde okullar açan Protestan, Katolik ve Gregoryen Ermenilerin okullarının büyük bir çoğunluğunu devletten izin almadan ve ruhsatsız olarak yaptıklarına dair bazı bilgiler mevcuttur. XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Maarif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa'nın yaptığı bir araştırma raporuna göre Osmanlı Devleti içindeki yabancı okulların büyük çoğunluğu izinsiz ve ruhsatsızdı (Tozlu, 1991: 76-78). 1869 yılındaki Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin 129. maddesi ile Osmanlı Devleti eğitim vermeye devam etmekte olan cemaat okulları ve yabancı okulların teftiş ve denetlenmesini hedeflemiştir. Bahsedilen nizamname 129. Madde ile, eğitim vermekte olan öğretmenlerin diplomalarının kontrolü; okutulacak derslerin ve ders kitaplarının içerikleri ve anlatımı konularının Osmanlı Maarif Nezareti'nce onaylanmasını öngörüyordu (Vahapoğlu, 1997: 122-124). Ancak o dönemdeki layihalara bakıldığında bunların çok azının uygulanabildiği ve yabancı okullar üzerindeki devlet denetiminin yeterince yapılamadığına şahit olunmuştur. Mehmet Ali bin Abdullah Selim'in hükümete sunmuş olduğu layihada; yabancıların yönetimindeki bu misyoner okullarının teftiş ve denetiminin yeterince yapılamadığı, öğretmen olduğunu söyleyen komitecilerin bu okullarda etkili çalışmalar yaptığı ve yurt dışından yayın getirdiği belirtilmiştir. Bunlara ek olarak devletin yeni teftiş maddeleri koyması gerektiği ve müfettişlerin yeterli denetimi yapabilmesi için Ermenice biliyor olmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur (Bulut vd., 2006: 1-11). XIX. yüzyılın son yıllarında misyonerlik faaliyetleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nde okullar kurulması sürecinin daha da hızlandığı görülmektedir. Ma'muratü'l-Aziz

Vilayeti ve çevresinde faaliyet gösteren Amerikalı Protestan misyonierlerin buralarda okullar açılması yolunda yaptıkları çalışmalar dikkate değerdir. 1888 yılına ait bir Osmanlı Belgesi, Malatya Protestan okulu ve bu okulun Ermeniler arasındaki rolü ve amacından bahsetmektedir. Belgeye göre bu okulların amaçları; Ermeni ayrılıkçı hareketlerini desteklemek ve Ermenileri devlete karşı ifsad yolunda tahrik-i emin sözlerle kışkırtmak gibi faaliyetlerdir (BOA. DH.MKT., 1517/ 96-1, 17 R 1305-27 R 1306.) Bu okulların Ermeni çetelerinden Hınçak Komitesiyle de bağı olduğu Osmanlı belgelerinden elde edilen bilgilerle doğrulanmaktadır (BOA, Y.A.HUS., 9/2, 12 C 1310-22 C 1311). Ermenilerin yaşamakta olduğu şehir ve kasabalarda kurulan Amerikan okulları Ermeni gençleri ihtilâlcı fikirlerle yetiştirmiş ve bu gençlerin Türk düşmanı olmalarına sebep olmuştur (Haydaroglu, 1990: 139). Örnek verilecek olursa; Bitlis Vilayeti'nde bulunan Amerikan misyonier okulunun okumaya gelen Ermeni gençlerini kandırıp, Osmanlı Devleti'ne düşman yaptığına dair bazı bilgiler mevcuttur. Bu bilgileri 1890'da Zaptiye Nazırı olan Hüseyin Nazım Paşa'nın derlediği Ermeni olaylarına ait istihbarat raporlarında bulmak mümkündür (Ermeni Olayları Tarihi, Cilt I, 1994: 174). Maârif Sâlnâmeleri'ne bakıldığında 1898 yılından 1903 yılına kadar olan dönemde Sivas'ta yüksek sayıda gayrimüslimlere ait mekteb bulunmaktadır. Söz konusu dönemin sonunda, Sivas ve ona bağlı yerleşim yerlerinde; bir idâdi, on dört rüşdiye ve iki yüz altmış yedi tane ibtidaî mektep bulunmaktadır. Kısaca 1898-1903 yılları arasında Sivas ve çevresinde iki yüz seksen iki adet gayrimüslim okulu bulunmaktadır. Sivas Vilayeti'nde 1903 yılı itibariyle 9136'sı erkek ve 3307'si kız olmak üzere toplam 12443 gayrimüslim eğitim görmektedir (Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1321: 554- 562).

4.2- Ermenilerin ve Kürtlerin Cemiyetler Kurmaları

Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ülkede kısa zamanda

birçok dernek, cemiyet ve parti kurulmuştur. II. Meşrutiyetin oluşturduğu siyasi ortamda İstanbul'daki Kürt elitleri tarafından kurulan bu cemiyetlerin başlangıçtaki amacı İstanbul'daki Kürtlerin eğitimi ve yardımlaşmasıydı. İlk defa Kürt adının kullanıldığı bu cemiyetlerin sayısı zamanla artmıştır. 1908 yılında Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti kurulmuştur. 1912 yılına gelindiğinde ise Kürt Hevi Talebe Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetlerin siyasi amaçları olmadığı, kültürel faaliyetleri amaç edindiği beyan edilmiştir (Tunaya, 1984: 404-409). Yukarıda bahsedilen cemiyetlerden Kürtler için en önemlisi Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (Kürt Yardımlaşma ve Kalkınma Derneği) olmuştur. Bu cemiyetin kuruluşunda en tanınmış üç Kürt ailesinin üçü de rol almıştır. Bunlar; Şemdinan, Baban ve Bedirhan aileleridir. Şemdinan ailesinden Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyit Abdülkadir (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1911: 30). Baban ailesinden Babanzade Ahmet Naim Bey; Bedirhan ailesinden Bedirhan Paşa'nın oğlu Mehmed Emin Ali Bedirhan derneğin kuruluşunda aktif olarak rol almışlardır (Şimşir, 2007: 251). Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Kürtler, XX. yüzyılın başlarında bağımsız bir Kürdistan kurma amacı gütmeye başlamışlardır. Ermeniler de ise bağımsız bir Ermenistan fikri, Kürtlerden neredeyse yüz yıl önce gündeme gelmiş ve bu konuda çalışmalar başlamıştır. Ancak Ermenilerin de yoğun olarak cemiyetler kurması ve teşkilatlanması tam anlamıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde oluşmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde mali ve ticari Ermeni burjuvazisinin büyümesi ve güçlenmesi Ermeni ayrılıkçı hareketinin ortaya çıkması ve ilerlemesine temel oldu. Belirli ölçüde güçlenen Ermeni aydınları, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonucunda coşkulu umutlarla Rusya'nın liderliğinde kurulacak Ermenistan'ı beklemeye başladılar (Celil, 1998: 40). Ancak Anadolu'nun doğusunda yerleşmiş olan ve Kürtlerin büyük öl-

çüde içinde yaşadığı feodal yapı Ermeni burjuva sınıfının milli bir devlet kurmasını zorlaştıran bir etkidir (Sertçelik, 2009: 60). 1878 Berlin Antlaşması sonrası, 1878'de Van'da Kara Haç, 1881'de Erzurum'da Vatan Savunucuları, 1885'de Van'da Armenekan, 1887'de İsviçre'nin Cenevre kentinde Hınçak, 1890'da Tiflis'de Taşnak (Daşnaksutyun) adlı Ermeni örgütleri kurulmuştur. Tüm bu örgütlerin nihai amacı Anadolu'da büyük bir Ermenistan kurmaktır (Şimşir, 2007: 238).

Hınçak Cemiyeti, kısa bir süre sonra İstanbul, İzmir ve Halep şehirlerinde de teşkilatlarını kurdu. Tedhişçi ve ihtilalcı metotları kullanarak Osmanlı Devletini zayıf düşürmek ve bunun sonucunda altı vilayet için muhtar bir idare veya doğrudan doğruya muhtariyet elde etmek komitenin en önemli gayesi olmuştu (Mufassal Osmanlı Tarihi, 1963: 3337-3364). Bu yıllarda Ermenilerde ihtilal ve hürriyet fikri oldukça yaygınlaşmıştı (BOA. Y.PRK. AZN. 4/6, 24 Ra 1307). Yukarıda belirtilen örgütlere mensub olan Ermeni müfsidler kendi aralarındaki yazışmalarda şifreli kelimeler kullanarak kendilerine özel bir yazışma dili oluşturmuşlardı. (BOA. Y.PRK. AZN. 3/19, 05 Z 1305).

Ermeni ihtilal örgütlerinin kendi aralarında kullandıkları şifrelerden bazıları şunlardır: asker yerine akraba, han yerine meydan, revolver yerine eldiven, Çerkez yerine kendirci, Kürt yerine Pabuççu, İslam yerine muhabir, payitaht yerine anbar, zehirlemek yerine taltif etmek, öldürmek yerine yardım etmek, yaralamak yerine teselli vermek, Ermenistan yerine fabrika, hâkim yerine işbilen, kurban yerine avcı, galip yerine harir, kavga yerine alışveriş, para yerine ipek, altın yerine derya, köy yerine meythane, şehir yerine banka kelimelerini kullanmışlardır (BOA. Y.PRK. AZN. 3/30, 1305). Armenakan komitesinin kuruluş amacıyla ilgili olarak Antranik Çelebyan şöyle söylemiştir: "...Sonradan, 1890'lı yıllarda, Armenakan Partisi, Vaspuragan'da Ermeni halkını soyan, vahşi, görülmemiş terör

ve katliam gerçekleştiren Kürtlere haddini bildirmek için o zamana kadar hiç duyulmamış olan intikam alma görevini de gerçekleştirecekti" (Mattei, 2008: 116).

4.3- Ermenilerin ve Kürtlerin Basın-Yayın Faaliyetlerinde Bulunmaları

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde basın-yayın faaliyetleri önceki yıllara göre büyük bir ilerleme göstermiş ve bu yüzyılda çok sayıda kitap, gazete, mecmua basılmıştır. Bunun sonucunda ise bilgi ve fikir alışverişi hızlanmış, meydana gelen olaylar daha kısa sürede daha geniş alanlara yayılmıştır. XIX. yüzyılda basın klasik bir tabirle kamuoyunun sözcüsü (Hayta, 2002, 1) durumuna gelmiştir. "Gazete, efkâr-ı umûmiye (kamuoyu) yapma sanatı ve gazeteci de efkâr-ı umûmiye yapan kimsedir." (Ertuğ, 1970: 1-2) sözü gazeteye verilen anlamı oldukça güzel açıklamaktadır. Basın-yayın faaliyetlerinin yaygınlaşması Osmanlı Devletinde yaşamakta olan Kürtlerin, Ermenilerin ve diğer unsurların bu kanalı kullanarak propaganda faaliyetlerinde bulunmalarını kolaylaştırmıştır. Yaptıkları yayınlar ve çıkardıkları gazeteler yoluyla hem Kürtler hem de Ermeniler ulaşmak istedikleri kitlelere daha hızlı ulaşmış ve yaymak istedikleri fikirleri daha çabuk yayma gücünü elde etmişlerdir.

1878 yılından önce Ermenilerin bağımsızlık fikirlerinin oluşmasını ve yerleşmesini sağlayan en önemli kişiler 1835-1888 yılları arasında yaşamış olan Raffi takma adlı Hagob Melik Melikyan ve takma adı Kamar Katiba olan Rafael Patkanyan'dır (Walker, 1991: 66). Daha sonra Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerden bağımsızlık fikirlerinin etkisinde kalanlar olmuştur. Van Ermeni Okulu öğretmeni Mıgırdiç Portakalyan, Minas Çeraz bunlara örnek verilebilir. Bunların ikisi de Fransa'ya kaçmışlardır. Portakalyan, Marsilya'da; Çeraz, Paris'de Armenia adıyla dergi çıkarmışlardır (Sakarya, 1984: 73). Ermeniler hem Osmanlı Devleti içinde hem de Osmanlı Devleti dışında yayın faaliyetlerinde bulun-

muşlardır. Ermenilerin yayın faaliyetleri arasında sürekli yayınlar önemli bir yer tutmaktadır. XIX. yüzyıldaki sürekli yayınlardan örnek vermek gerekirse şu isimleri verebiliriz: *Lıro Kir Medzi Derutyany Osmanyany* (Devlet-i Âli Osmani Gazetesi), 1832-1840, İstanbul; *İşdeman Bidani Kidelyats* (Yararlı Bilgiler Deposu), 1839-1854, İzmir; *Protestan Misyonerler Yayını*, 1846-1869. (Editör: Hovhannes Deroyents ve Mıgırdiç Ağaton); *Ahbar-ı Kostantiniye*, 1855-1858, İstanbul; *Arzvi Vaspurakan* (Vaspurakan Kartalı), İstanbul-Van, 1855-1864. (Editör: Mıgırdiç Hırimyan); Ermeni Harfli Türkçe; *Zohal*, 1855, İstanbul. (Editör: H. Deroyents), Ermeni Harfli Türkçe; *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını), İzmir, 1871-1909.

Kürtlerin basın-yayın faaliyetlerinde bulunmaları Ermenilerin basın-yayın faaliyetlerinde bulunmalarından çok sonra olmuştur. Kürtlerin, milliyetçilikle ilgili söylemleri XX. yüzyılın başlarında başlamıştır³. Kürtlerin basın-yayın faaliyetleri de milliyetçilik fikirlerinin uyanmaya başlamasının ardından ortaya çıkmıştır. Buna ilk örnek Kürdistan gazetesi- dir ve bu gazete Kürtçenin de yazı dili olarak kullanıldığı, Kürtlerle ilgili meseleleri ele alan bir gazetedir. Yayıncısı Kürt olan bu gazetede Kürt dilinde yazılan metinlerin basın aracılığıyla tanıtılması hedeflenmiştir (Özcan, 2007: 20-21). Bu gazete Bedirhan Ailesi tarafından çıkarılmıştır. İlk üç sayısı Kürtçe, diğer sayıları Kürtçe-Türkçe olarak yayınlanmış ilk sürekli yayındır. 22 Nisan 1898'de Kahire'de Mikdat Mithat Bedirhan tarafından yayınlanmaya başlanan bu gazetenin yayın hayatı daha sonra Cenevre'de devam etmiştir. Bu gazetenin yayın amacının halkın kültür ve eğitim seviyesini yükseltme olduğu belirtilmiştir (Celil, 1992: 218).

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnamesinde Türkçe ve Kürtçe olarak haftada bir kez yayınlanacağı bahsedilen bu

gazete 5 Şubat 1909 tarihinde yayın hayatına başlayan Kürt Teavün ve Terakki gazetesi olmuştur. İlerleyen yıllarda İstanbul'daki Kürt asıllı gençler ve hukukçular tarafından da yeni cemiyetler kurulup yeni yayınlar yapılmıştır. (Malmisanij, 1999: 55). Kürtlerde ortaya çıkan yayın ve cemiyetleşme hareketlerinin kuruldukları ilk yıllarda amaçları kültürel faaliyetler ve yardımlaşma çabalarıydı. Bu yayınların ve cemiyetlerin ayrılıkçı bir yapıya bürünmesi I. Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme gelmeye başlamıştır. Açıkça görülüyor ki Kürtler arasındaki Kürt milliyetçiliği fikri ancak yirminci yüzyılın başlarında eğitimli Kürtlerin arasında yayılabilmiş bir fikirdir. On dokuzuncu yüzyılda meydana gelen Kürt isyanlarını Kürtlerin eskiden beri milliyetçi emeller taşıdığının göstergesi olarak kabul etmek yanıltıcı bir gelişimdir (Bruinessen, 2002: 137).

4.4- Ermenilerin ve Kürtlerin Osmanlı Devleti İçindeki Faaliyetleri

XIX. yüzyıl boyunca ve daha öncesinde Kürt-Ermeni ilişkilerinin katettiği mesafeyi belirleyen olaylar çeşitlilik göstermektedir. Zaman zaman Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü dış politika bu ilişkilerde belirleyici rol oynarken bazen de Osmanlı'yla yakın ilişki içinde olan devletler Ermenilere ve Kürtlere destek vererek bu konuda belirleyici rol oynamışlardır. Başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve Amerika Osmanlı Devleti içinde yaşamakta olan Kürtler, Ermeniler ve diğer etnik gruplar üzerinden Osmanlı'ya karşı bir politika yürütmüşlerdir. Sadece XIX. yüzyıla özgü olmayıp daha öncesinden yürütülmeye başlanmış olan bu politika, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetini derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı içindeki etnik unsurlardan olan Kürtler ve Ermeniler farklı bir oluşum içine girmişlerdir.

Avrupalıların kendi içlerindeki dinsel azınlık çatışmalarını büyük ölçüde çözdükten sonra Avrupa dışındaki Hristiyanların haklarını korumak amacıyla yöneldikleri ilk yer Osmanlı Devleti olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olan şeriat düzeni

³ Detaylı bilgi için, Melek Sarı Güven, "Kürt Milliyetçiliğinin Oluşma Şartları ve Etkenleri", *Tarihî Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, 09-10 Ocak 2014, Ankara, Bildiriler Kitabı, 4. Cilt, ss.55-64. adlı çalışmaya bakılabilir.

hem Avrupalılara yabancı ve ters bir hukuk düzeniydi hem de Avrupalılar zayıf olan Osmanlı'nın içişlerine Hristiyanların haklarını bahane ederek karışabilirlerdi. Bu koruma politikası zayıflayan devlet üzerinde bir toprak bölüşme politikasına dönüştü ve 1699 yılında Karlofça Antlaşmasıyla Polonya'ya Osmanlı'daki Katolikler için girişim yapma hakkı tanınmasıyla başlayan bu süreç devam etmiş oldu. Bir taraftan 1856 Paris Antlaşması'nın Hristiyan azınlıkların korunmasını Avrupa Uyumuna adlı topluluğa bırakması, diğer taraftan Fransız İhtilali'nin ve Sanayi Devrimi'nin etkileri sonucu Osmanlı Devleti'ne müdahale bir rekabet ortamına yol açmıştı (Oran, 2004: 20-21). Bu ortamın Osmanlı Devleti içindeki yansımaları oldukça geniş bir alana yayılmış, hem Ermeniler hem de Kürtler için farklı şekillerde sonuçlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletlerinin Avrupa'da ve dünyada üstünlük mücadelesi içine girmesi oldukça zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin karşısına Avusturya, Rusya ve Fransa'yı çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da parçalanması sırasında Avusturya ve Rusya Balkan topraklarının geniş bir kısmını topraklarına katmış; Rusya, Balkan uluslarının Osmanlı'ya karşı verdiği bağımsızlık savaşını kendi çıkarları adına yakından desteklemiştir. Bu destek sayesinde 1812 Bükreş Barışı ile Sırbistan; 1829 Edirne Barışı ile Yunanistan bağımsızlık, Eflak ve Boğdan muhtariyet kazanmış; aynı yıl Fransa Cezayir'i işgal etmiştir. Bundan başka Rusya ve Fransa, Osmanlı sınırları içinde yaşamakta olan çeşitli Hristiyan toplulukları üzerinde himaye kurabilmek adına Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Rusya, Ortodoksları kendi himayesine alma çalışmalarına başlamış; İngiltere ise özellikle 1880'lerden sonra Ermeniler, Kürtler ve Araplarla ilgilenerek onları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmaya çalışmıştır (Ülman, 272-274).

Osmanlı Devleti'nin Amerika ile ilk

teması ticaret nedeniyle olmuştur. 1830'da Ticaret ve Seyri Sefain Anlaşması imzalanmış ve bundan sonra ilişkiler artmıştır. 1890'lı yıllardan sonra ticari faaliyetlerin ve propaganda faaliyetlerinin artmasıyla birlikte Ermeniler Amerika'ya göç etmeye başlamışlardır. Özellikle Standart Oil, Singer Sewing Machine ve American Tobacco şirketleri ticari faaliyetleri hızlandırmıştır (Payaslian, 2003: 51-80). Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bu çabaları kısa süre içerisinde sonuç vermiş ve imparatorluk içinde yaşayan tüm etnik gruplar Osmanlı Devleti içinde faaliyetlerine başlamışlardır. Bu çalışmalar, misyonerlik çalışmaları, komiteler ve basın yayın faaliyetleri ile yürüttükleri propaganda faaliyetleri, Kürtlerin ve Ermenilerin, özellikle Ermenilerin kullandığı araçlar olmuştur.

4.5- Ermeniler ve Kürtler Arasındaki Köy, Mera ve Yayla Problemlerini Kapsayan Toprak Sorunları

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Anadolu'nun doğusunda özellikle Ermeniler ile Kürt aşiret reisleri arasında toprağa sahip olma mücadelelerinin başladığı görülmektedir. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yerleşik ahalî için bir sorun olan göçebe Kürt aşiretlerini iskân politikası sayesinde yerleşik hayata geçirme teşebbüsüdür. Bu uygulamayla Osmanlı Devleti, göçebe aşiretlerin sebep oldukları köy yağmalama, yollarda tüccar kervanlarına saldırı ve buna benzer tedhiş olaylarını önleyerek bölgede düzeni ve güvenliği sağlamayı amaçlamıştır. Ancak bu iskan siyaseti, Ermeniler arasında huzursuzluğa neden olmuş ve Kürt-Ermeni toprak kavgaları başlamıştır. Ermeni kaynakları bu toprak mücadelesinin XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru giderek arttığı konusunda bilgiler vermektedir. Bu dönemde yayınlanmakta olan Masis, Mşak, Artsvi Vaspurakan ve Hayastan adlı Ermeni gazeteleri, en önemli sorunun toprak uyuşmazlığı olduğunu belirtmektedir (Sertçelik, 2009: 61).

Bunu Osmanlı Belgeleri de doğrulamaktadır. Döneme ait Osmanlı Belgeleri incelendiğinde Anadolu'nun doğu bölgelerinde Ermeniler ve Kürtler arasında toprak kavgaları olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden başka; göçebe Kürt aşiretlerinin ahalinin tarlasına, hayvanına, merasına, değirmenine zarar verdiği; Osmanlı'nın halktan bu konularla ilgili sık sık şikâyetler aldığı ve bu baskınları önlemekte zaman zaman zorlandığı konularında bilgiler mevcuttur.

Ma'murat'ül-Aziz ve civarında yaşayan Kürtlerin ve Ermenilerin özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla yaşadıkları ve yaşattıkları saldırı, yağmalama, görevi kötüye kullanma, adam öldürme gibi olaylar incelenecek olursa farklı sebeplerle işlenmiş birçok vaka karşımıza çıkmaktadır. 1854 yılı aralık ayında Harput Sancağı'na bağlı Behisni kazasında yaşanan bir olay şöyledir: Yine o civarda yaşayan Çakallı, Mihmadlı ve Kösepatlı aşiretleri koyunlarıyla ve davarlarıyla birlikte kışlaktan yaşadıkları köye dönmektedirler. Bu yer Behisni civarında olduğu için Behisni üzerinden geçmeyi tercih etmişlerdir. Oysaki bu yere ulaşabilmek için Behisni dışında da bir yol bulunmaktadır. Behisni üzerinden geçerken Müslim ve Gayrimüslim ahalinin tarlalarının içinden koyunlarıyla birlikte geçerek mezra ve tarlalara zarar verişlerdir. Bu olaydan sonra, aşiretlere bu konuyla ilgili tenbihte bulunulmuştur. Kışlaktan dönüşlerde kendi yollarını kullanarak ahalinin malına ve tarlasına zarar vermemeleri istenmiştir (BOA. C.DH. 50/2483, 29 Ra 1271).

Diyarbakır'deki olaylara örnekler verilecek olursa; Diyarbakır'ın Hani nahiyesinde bazı kişilerin Ermeniler'e zarar verdiği dair haberler çıkmıştır. Ermeni Patrikliği bu konuyla ilgili bir muhtıra düzenleyerek Diyarbakır Vilayetince konunun araştırılmasını istemiştir (DH.MKT. 1625/58, 28 N 1306). Aradan beş ay geçmiş bu kez de Bakaranlı Aşireti'nin Muş, Şitak, Sason taraflarındaki halka zarar verdiği ortaya çıkmıştır. Buralarda emniyet ve asayişin sağlanması adına Ermeni Patrikhanesi gereğinin yapılmasını istemiştir

(DH.MKT. 1662/72, 06 S 1307). 1889 yılında Diyarbakır'daki olaylarda zarar gören otuz altı hane halkına hane başı biner kuruş yardım yapılması kararlaştırılmıştır (DH.MKT.1601/52. 03 B 1306). 16 Mart 1889 tarihli Dahiliye Mektubi Kalemine ait bir belgede Ermenilerin bulunduğu mahallerde güvenlik için uygun jandarma ve polis bulundurulması konusunda karar alındığı görülmektedir (DH.MKT. 1605/54. 14 B 1306).

Malatya Sancağına bağlı Akçadağ Kürtleri 1895 yılında, Darende kazasına hücum ve tecavüz etmişler; Hristiyanlara ait işyeri, ev ve çarşuyu talan etmişlerdir. Yaklaşık üç yüz elli hane ve iki bin beş yüzden fazla Ermeni'nin zarar gördüğü bu olaylardan sonra saldırıya katılanların bir kısmı dağılmış bir kısmı ise İslam hanelerine saldırmaya başlamıştır. Olaylar üç gün boyunca devam etmiş olduğundan halk aç ve perişan kalmıştır. Bu durumda Sivas vilayetine telgraf çeken mahalli meclis idaresi durumu aktarmış, iki bin beş yüzden fazla Ermeni'nin zor durumda kaldığını ve onlara nasıl yardım edilmesi gerektiği konusunda bilgi istemiş ve zahire yardımının yapılmasının gerekliliğini belirtmiştir (Y.A.HUS 339/31, 22 Ca 1313).

Bitlis ilinde bulunan Ermeni köylerinin bir kısmı Sasun, Siyan ve Kulp civarından birçok Kürt köyüyle çevriliydi. Yaz aylarında bu mevkilere Diyarbakır ve Silvan taraflarından yarı göçebe halinde yaşayan aşiretlerden başta Bekiranlı ve Badikanlı aşiretleri olmak üzere başka birçok Kürt aşiretleri gelir, yaylaklara yerleşirlerdi. Buralarda arazinin dağlık ve Ermeni köylerinin birbirine yakın olması sebebiyle Kürtler ile Ermeniler arasında hoşnutsuzluklar ve mera sorunları meydana gelirdi. Ancak Ermeniler buradaki Kürt ağalarına vergi veriyor olduklarından dolayı ilişkilerini iyi tutmak isterler ve olaylar sulh yoluyla neticelenirdi ((Mayevskiy, 1997: 213).

1899 yılına gelindiğinde de Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine saldırıya devam ettiği Osmanlı belgelerinde mevcuttur. Bu belgelerden; Dersim, Kuzican ve Ovacık ek-radının Erzincan civarındaki Ermeni köyleri-

ne saldırdığı ve bu saldırıların önlenmesi için bölgedeki bazı hassas bölgelere karakollar inşa edilerek buralara yeterli sayıda asker ikame edilmesi gerektiği bilgisine ulaşılmaktadır (BOA. A.MKT. MHM. 642/11, 11 Za 1316).

1859 yılı içerisinde Erzurum Eyaleti dâhilindeki Muş Sancağı'nda Kürtler tarafından Ermenilere haksız muamele yapıldığı; can, mal ve ırza tecavüz edildiği şikâyetleri yapılmıştır. Muş idare meclisi üyeleri, muhtarlar ve sergerdeler (BEO. A.DVN. 75/30, 05 R 1268) bu olayları önemsememişlerdir. Bu durumda Ermeni Patrik ve cemaat meclisi ortak bir dilekçe vererek olayların önlenmesini istemişlerdir. Bu şikâyetle cevaben Erzurum Valiliği'ne olaylara sebep olanların yakalanarak cezalandırılmasını bildiren bir yazı gelmiştir (BOA. HR. MKT 276/69, 13 B 1275; HR. MKT 295/85, 05 Z 1275). Bundan başka, Muş Sancağı'ndan Erzurum'a gitmekte olan Sivashlı Katırcı Ohannes'in Hasenanlı Aşireti haydutları tarafından saldırıya uğratılıp mallarının gaspedildiği (BOA. HR.MKT 291/45, 06 Za 1275) şikâyetleri vardır. 1860 yılı eylül ayında Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Muş Sancağı civarına gelen aşiretlerin ahalinin mallarını ve eşyalarını gasp ettiğine dair bazı şikâyetler Erzurum Vilayeti'ne yazılı olarak bildirilmektedir ve gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir. Bu aşiretlerin Kürdistan Eyaletine tabi Bekranlı Aşiretinden olduklarının anlaşılması üzerine Muş Kaymakamı tarafından Diyarbekir Vilayeti ile haberleşilmiş ve aşiretlerin gasp ettiği eşyalar sahiplerine geri verilerek gaspların muhakeme edilmesine başlanılmıştır (BOA. A.MKT. UM 425/58, 19 S 1277).

1880'li yıllarda da Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin, Kürtlerin kendilerine karşı rahatsızlıklarını içeren davranışlarını ve onlarla ilgili şikâyetlerini bildirdikleri telgrafname örnekleri vardır (Y.PRK. AZN.1-22, 07.07.1880). Bunlarla birlikte, Dersaadet Ermeni Patriği'nin yabancı sefirlere sunduğu bazı layihalar vardır ki, bu layihalarda Erme-

nilerin yaşadığı yerlerde onlara zulmedildiği belirtilmektedir (Y.PRK. AZN.1-23, 18.07.1880). Kürt reislerinin Çapakçur Ermenilerine zulmettiği (HR. TO.258-77, 01.04.1880) ve Van'da Kürtlerin Ermeni köylerine saldırdığına dair (Y.PRK. BŞK.3-15, 25.05.1880; Y.PRK. AZN.1-20, 11.06.1880) bilgiler sunan ve 1880 yılına ait olan Osmanlı belgeleri de vardır. Berlin Kongresi sonrasında hem Ermenilerin hem de Kürtlerin yaşamakta oldukları yerlerde çıkaracakları olası olaylara karşı tedbirler alınması gerektiği konusunda belgeler mevcuttur. Bu olaylarda sebepler genellikle bazı Kürt aşiretlerinin veya aşiret reislerinin Ermeni köylerine baskın yapması ve halka zarar vermesidir. Ermenilere ait bir gazete olan ve Tiflis'te yayınlanan Mişag adlı gazetede Kürtlerin Hristiyan ahali üzerine yaptığı baskılara karşı önlemler almanın gerekliliği üzerinde durulmuş ve bu konuda hükümetin tedbir alması istenmiştir (BOA. DH. MKT.1472/108. 13 R 1305).

1890'lı yıllardan itibaren Erzurum Vilayeti dâhilinde Karakilise Kazası civarında Müslüman Hristiyan çatışmasına dönüşen köy ve mera sorunları başlamıştı. Hamidiye Alay Komutanı Eyüp Paşa, yöredeki Müslümanlar ve Ermeniler üzerinde otorite kurmuş ve Ermenilere yönelik baskı ve şiddete başlamıştı. Eyüp Paşa'nın adamları Ermeni köylerini basarak Ermenilerin evlerine yerleşmişlerdi. Bunun üzerine Ermeniler Karakilise Kazası yetkililerine dilekçeler ile başvurmuşlar ancak bir sonuç alamamışlar ve nihayetinde Rusya'ya göç etmeye başlamışlardı. Ermenilerin Rusya'ya göç etmesini istemeyen hükümet Erzurum Vilayeti yetkilileri vasıtasıyla tedbirler almaya çalışmış ama Eyüp Paşa'nın Ermenilere baskısını önleyememiştir. 1890-1895 yılları arasında (Demirel, 2002: 99-107) Karakilise'den birçok Ermeni Rusya'ya göç etmiştir. Ermenilerin boşalttığı arazilere Kafkas göçmenlerini yerleştirmeye çalışan hükümet bunda da başarılı olamamış ve Eyüp Paşa buralara da kendi adamlarını yerleştir-

miştir (BOA.Y.PRK.UM. 27/83, 23 Z 1310). 1899 yılında, Muş vilayetinde, Rusya'dan gelen Ermeniler ile Kürt kabileleri arasında kanlı olaylar meydana gelmiştir. Heyecana gelen Kürt kabileleri Ermeni Kilisesi'ne saldırmış ve Osmanlı memurları bu olayları önlemek için büyük çaba harcamıştır (BOA.HR.SYS. 194/79, 13.06.1899). 1899 yılının Aralık ayında Karakilise civarında Ermeniler sınırdan silahla geçmeye çalışırken yakalanmıştır (BOA. Y.PRK.UM. 49/12, 11.12.1899).

5. Sonuç

Kürtlerin ve Ermenilerin ortak amaçlarının olduğunu düşünmek ve ortak hareket etmelerini gerektiren nedenleri aramaya girişmek için hem Kürtlerin hem de Ermenilerin ortak bir payda da buluşmaları gerekmektedir. Öncelikle göz önünde bulundurulacak nokta her ikisinin de farklı dinlerden olduklarıdır. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Kürtlerin neredeyse tümü İslam dini mensubu iken Ermenilerin de neredeyse tümü Hristiyan idi. Özellikle Ermenilerin dinlerini kendi aralarında bütünleştirici ve birleştirici bir kimlik olarak algıladıkları hatırlanırsa böyle bir durumda zaten Kürtlerle bir ortak amaç gütmeye yolunu seçmeleri düşünülemez bile ki öyle olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti içinde yaşayan Kürtler XX. yüzyıl başlarına kadar bağımsızlık, özgürlük, bir devlet kurma fikri gibi fikirleri gündemlerine taşımamışlardı. Hatta milliyetçilik adına düşündükleri bir girişimleri ve faaliyetleri de yoktu. Ancak XX. yüzyıl başlangıcında Kürdistan adlı gazetesinin de yayın hayatına başlamasıyla Kürtlerin de Ermeniler gibi bağımsızlık, milliyetçilik konularında söylemlere başladıkları görülmektedir. Ermeniler ise daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi XIX. Yüzyılın başları itibarıyla milliyetçilik fikirleriyle yoğrulmaya ve kendi devletlerini kurmaya yönelik çalışmalara girişmişlerdir. Böyle bir durumda Kürtlerin ve Ermenilerin ortak amaçları olduğundan söz etmek çok da mümkün görünmemektedir.

Elbetteki zaman zaman Kürtlerin ve Ermenilerin yakınlaştıkları ve ortak hareket

ettikleri olaylar ve zamanlar olmuştur ama bu olaylar; Ermenilerin ve Kürtlerin Osmanlı Devleti içinde yürütülmekte olan misyonerlik faaliyetlerinden etkilenmeleri; cemiyetler kurmaları; basın-yayın faaliyetlerinde bulunmaları; Osmanlı Devleti içindeki faaliyetleri ve köy, mera, yayla problemlerini kapsayan toprak sorunları şeklinde beş ana başlıkla sınırlıdır.

KAYNAKÇA

- 1517/ 96-1, 17 R 1305 (H); 1625/58, 28 N 1306 (H); 1601/52. 03 B 1306 (H); 1605/54. 14 B 1306 (H). 1662/72, 06 S 1307 (H).
- Agopyan, Agop Melik. (1971). *İzdatelstvo Ayastan*, Erevan.
- Arıg, Ayten Sezer. (1992). Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri, *Osmanlı*, Cilt:2, Ankara, 182-192.
- Barkan, Ömer Lütfi. (2001). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I*, İstanbul.
- BEO. A.DVN. 75/30, 05 R 1268 (H).
- BOA. A.MKT. MHM. 642/11, 11 Za 1316(H).
- BOA. A.MKT. UM 425/58, 19 S 1277 (H).
- BOA. C.DH. 50/2483, 29 Ra 1271 (H).
- BOA. DH. MKT.1472/108. 13 R 1305 (H);
- BOA. HR. MKT 276/69, 13 B 1275 (H); 295/85, 05 Z 1275 (H); 291/45, 06 Za 1275 (H)
- BOA. HR. TO.258-77, 01.04.1880 (H).
- BOA. Y.PRK. AZN.1-20, 11.06.1880 (M); 1-22, 07.07.1880 (M); 1-23, 18.07.1880; 3/19, 05 Z 1305 (H); 3/30, 1305 (H); 4/6, 24 Ra 1307 (H).
- BOA. Y.PRK. BŞK.3-15, 25.05.1880 (M).
- BOA. Y.PRK. DH. 1/40. 29 Z 1298 (H).
- BOA.Y.A.HUS.,9/2, 12C 1310-22 C 1311 (H); 339/31, 22 Ca 1313 (H).
- Bruinessen, Martin van. (2000) *Kürtlük, Türklük, Alevilik- Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bruinessen, Martin van. (2002). *Osmanlıcılıktan Ayrılıkçılığa, Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul.
- Bulut, Hüseyin. vd (2006), *XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas Vilayetinde Ermenilerin*

- Faaliyetleri ve Alınması Düşünülen Tedbirler ve Mehmet Ali bin Abdullah Selim'in Layihâsı, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı:1, Erzincan, 1-11.
- Celil, Celile. vd (1998). *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, İstanbul: Peri Yayınları.
- Celile, Celil. (1992). *Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, Ankara: Öz-ge Yayınevi.
- Çadırcı, Musa. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Çay, A. Halûk. (1996). *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Turan Kültür Vakfı.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt I, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü Yayını.
- Emiri Ali. (1918). *Osmanlı Vilâyet-i Şarkiyyesi, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası*.
- Ergenç, Özer. (2006). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ergin, Osman. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, İstanbul.
- Ertuğ H. Refik. (1970), *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Faroqhi, Suraiya. (1997). *İktisat Tarihi (1500-1600), Türkiye Tarihi 2, Osmanlı Devleti 1300-1600*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Göyünç, N. (1969). Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 23., 23-30.
- Haydaroğlu, İlknur Polat. (1990), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hayta, Necdet. (2002), *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkar Gazetesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kalman, M. (1994). *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul: Zel Yayıncılık.
- Karal, Seçil Akgün. (1988). Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü, *Atatürk Yolu*, Mayıs, 1988, Yıl:1, sayı:1, s.1-13.
- Lang, David Marshall. (1980). *Armenia, Cradle of Civilisation*, London.
- Malmisanij. (1999). *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Mattei, Jean-Louis. (2008). *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Mayevskiy, Vladimir Teofiloviç. (1997). *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, (Rusçadan Osmanlıcaya tercüme eden Mehmet Sadık, Günümüz Türkçesine çeviren Haydar Varlı, Yayına Hazırlayan Abdullah Varlı), İstanbul: Sipan Yayıncılık.
- Mc. Carthy, Justin. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Mc. Carthy, Justin. vd. (2006). *The Armenian Rebellion at Van*, Utah: The University of Utah Press.
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi. (15 Teşrinievvel 1327), Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 4, Beşinci İnikad.
- Meho, Lokman I. (1997). *The Kurds and Kurdistan-A Selective and Annotated Bibliography*, Greenwood Press, London.
- Minassian, Anahide Ter. (2000). *The City of Van at the Turn of the Twentieth Century, Armenian Van-Vasporakan*, Mazda Publishers Inc.
- Nikitine, Basil. (2008). *Kürtler*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Oktay, Bozan. (2006), *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Oran, Baskın. (2004), *Türkiye'de Azınlıklar-Kavramlar, Teori, Lozan, iç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2003). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özdemir, Rıfat. (1998). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Pamuk, Şevket. (2005). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık Ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Payaslian, S. (2003). *The United States Response to the Armenian Genocide, Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide.*, Edited by Richard G. Hovannisian, New Jersey: Transaction Publishers.
- Polat, Ebru. (2006). H.1316.1317.1318 (M.1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyet Salnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Kayseri: *Er-ciyes Üniv. SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez*
- Sakarya, İhsan. (1984). *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara: ATASE Yayınları.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1321, İstanbul Alem Matbaası.
- Salnâme-i Diyarbekir, 1302 Tarihli Diyarbekir Vilâyet Salnâmesi, Defa 12, 1302, (Miladi 1884).
- Sami, Şemsettin. (1306). *Kamus-ül A'lam II*, İstanbul.
- Sertçelik, Seyit. (2009). *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Şaşmaz, Musa. (2004). *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Şimşir, Bilal N. (1989). *British Documents On Ottoman Armenians I (1856-1880), II (1880-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, Bilal N. (2007). *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tarık Zafer, Tunaya. (1984). *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I: II.Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Ter Minassian, Anahide. (2000) *The City of Van at the Turn of the Twentieth Century*, Mazda Publishers Inc.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988). *Osmanlı Tarihi, Cilt II*, Ankara.
- Ülman, Haluk. *Tanzimat'tan Cuhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 272-274.
- Vahapoğlu, Hidayet. (1997). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Walker, Christopher J. (1991), *Armenia: The Survival of a Nation*, London: Ruthledge.
- Yılmazçelik, İbrahim. (1995), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara.
- Yurt Ansiklopedisi. (1982), "Bitlis", Cilt: II, İstanbul: Anadolu Yayıncılık.